

ΜΑΘΗΤΕΙΕΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

10 κείμενα για τον Σπύρο Καράβα

ΒΙΚΥ ΚΑΡΑΦΟΥΛΙΔΟΥ • ΑΝΔΡΕΑΣ ΛΥΜΠΕΡΑΤΟΣ
• ΤΑΣΟΣ ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ • ΜΑΡΙΑ ΜΑΝΔΑΜΑ-
ΔΙΩΤΟΥ • ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ – ΠΑΡΑ-
ΣΚΕΥΑΣ ΜΑΤΑΛΑΣ • ΝΤΙΝΑ ΜΟΥΣΤΑΝΗ • ΑΝΤΑ
ΚΑΠΟΛΑ • ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΑΝΤΖΑΡΗΣ • ΕΛΕΝΗ
ΚΥΡΑΜΑΡΓΙΟΥ • ΕΙΡΗΝΗ ΜΑΝΩΛΟΠΟΥΛΟΥ

Επιμέλεια

ΕΛΕΝΗ ΚΥΡΑΜΑΡΓΙΟΥ

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ναστάζια Αράπογλου

© Εκδόσεις BIBΛΙΟΡΑΜΑ και ενARTE

BIBΛΙΟΡΑΜΑ

Στουρνάρη 51, 104 32 Αθήνα

τηλ.: 210 5221112

e-mail: info@bibliorama.gr

ενARTE

Κριεζή 1, 10553 Αθήνα

τηλ.: 210 3213037

e-mail: enarte14@gmail.com

ISBN: 978-960-XXXX-XX-X

BIBΛΙΟΡΑΜΑ – ενARTE

ΑΘΗΝΑ 2022

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΛΕΝΗ ΚΥΡΑΜΑΡΓΙΟΥ ~ Εισαγωγικά.....	9
ΒΙΚΥ ΚΑΡΑΦΟΥΛΙΔΟΥ Ανάμεσα στο έθνος και στην αυτοκρατορία: η πολιτική σκέψη του Ιάκωβου Πιτσιπιού (1859-1860).....	15
ΑΝΔΡΕΑΣ ΛΥΜΠΕΡΑΤΟΣ Το τσιφλίκι του Δαφιλέστα: γαιοκτησία και έθνος στα μεταοθωμανικά Βαλκάνια.....	45
ΤΑΣΟΣ ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Η επαναστατική βία ως ένοπλος συνδικαλισμός: κομιτατζήδες και αγροτικό ζήτημα (1893-1912).....	81
ΜΑΡΙΑ ΜΑΝΔΑΜΑΔΙΩΤΟΥ Οι βουλευτικές εκλογές του 1912 στη Λέσβο μέσα από τα δημοσιεύματα του τοπικού Τύπου: εννοιολογήσεις της «πατρίδας» και του «έθνους» σε μια μεταβατική περίοδο... ..	121
ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΕΜΠΕΡΙΚΟΣ – ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣ ΜΑΤΑΛΛΑΣ Οι χρήσεις της γενεαλογίας: δύο επιστολές του Γιάννη Ψυχάρη στον Μωρίς Μπαρρές το 1920 και η προτομή του στη Χίο	153

NTINA ΜΟΥΣΤΑΝΗ

Όταν οι σύζυγοι γίνονται αντίδικοι: «διαλελυμένοι» γάμοι
στη Μητρόπολη Δημητριάδος (1900-1920) 197

ΑΝΤΑ ΚΑΠΟΛΑ

«Εξόριστοι στο Αιγαίο»: η περίπτωση της Φολεγάνδρου. Όψεις
της ζωής των πολιτικών εξόριστων στη δικτατορία Μεταξά 235

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΑΝΤΖΑΡΗΣ

Η 5η φάλαγγα της Wehrmacht στην Ελλάδα. Πολεμώντας το
φασισμό από τα μέσα: Γερμανοί αντιφασίστες στο στρατό
Κατοχής 1943-44 στα νησιά του Αιγαίου 261

ΕΛΕΝΗ ΚΥΡΑΜΑΡΓΙΟΥ

Παραπήγματα στη σκιά: οι γηγενείς παραπηγματούχοι
της Δραπετσώνας στην απογραφή του 1959 287

ΕΙΡΗΝΗ ΜΑΝΩΛΟΠΟΥΛΟΥ

Ο αφοσιωμένος ακροατής: αναπαραστάσεις της ακοής
σε ένα πουριτανικό κήρυγμα του 17ου αιώνα 325

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ..... 351

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

ΤΗΝ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 24 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ του 1999 είχα το πρώτο μου μάθημα στο Πανεπιστήμιο. Έφτασα αργοπορημένη και κάπως απογοητευμένη, μιας και οι αρχικές προσδοκίες είχαν ήδη διαφευστεί: τα μεγάλα αμφιθέατρα και η πανεπιστημιούπολη που ονειρευόμουν ήταν μικρές αίθουσες σε όμορφα νεοκλασικά, σκόρπια στην πόλη της Μυτιλήνης. Στην αίθουσα, στο Κομνηνάκειο, που ήταν ασφυκτικά γεμάτη – με άδειες θέσεις μονάχα στην πρώτη σειρά – ο Σπύρος Καράβας είχε ήδη ξεκινήσει την εισαγωγική του διάλεξη για τις μεγάλες ευρωπαϊκές επαναστάσεις, το τέλος των αυτοκρατοριών και τη δημιουργία των εθνικών κρατών. Δεν είμαι σίγουρη αν έτσι έγιναν τα πράγματα ή έχω μόνη μου δημιουργήσει τη μνήμη που ακολουθεί. Κατευθύνθηκα παρά την αρχική ντροπή στην πρώτη σειρά, έκατσα σε ένα από τα λιγοστά άβολα καθίσματα αυτής της μακρόστενης αίθουσας και αποσβολωμένη παρακολούθησα τη διάλεξη. Χιλιάδες νέες πληροφορίες, φαινομενικά ασύνδετες ιστορίες, χώρες και αιώνες, άνθρωποι και μηχανές, η βιομηχανική επανάσταση, η γαλλική, η διάλυση της Αυστροουγγαρίας, οι χαρτιστές, το Κομμουνιστικό Μανιφέστο συνυπήρχαν σε εκείνο το πρώτο μάθημα που με έκανε να ξεχάσω την όποια αρχική απογοήτευση και να αισθανθώ μοναδικά τυχερή. Για μέρες σκεφτόμουν όσα άκουσα, και ανυπομονούσα για την ερχόμενη Παρασκευή.

πολεμά στην Ελλάδα, και μάλιστα κάποιοι από αυτούς στα νησιά του Αιγαίου. Εκεί, έχοντας να υπερπηδήσουν σημαντικές δυσκολίες, γλώσσας, καχυποψίας και ασφυκτικού ελέγχου από τους Ναζί αξιωματικούς τους, κατάφεραν και ανέπτυξαν σημαντική αντιστασιακή δράση, βοηθώντας την τοπική Αντίσταση (κυρίως το ΕΑΜ), αλλά και τη βρετανική δράση στα νησιά. Παρά τις σημαντικές τους υπηρεσίες, αυτή η αντιστασιακή τους δραστηριότητα αναγνωρίστηκε μόνο από το ΕΑΜ. Αντίθετα οι Βρετανοί, μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας, θεώρησαν τους Γερμανούς αντιφασίστες ως ένα ακόμα εμπόδιο στα στρατηγικά τους σχέδια ενάντια στο ΕΑΜ και τους αντιμετώπισαν όχι ως συμμάχους, αλλά ως αιχμαλώτους πολέμου. Είχαν εξάλλου πολύ σοβαρούς λόγους να επιμείνουν στην επιλογή τους αυτή. Οι πολιτικά και στρατιωτικά έμπειροι Γερμανοί αντιφασίστες-αποστάτες θα αποτελούσαν μια ανεπιθύμητη πολιτική και στρατιωτική οργανωτική ενίσχυση του ΕΛΑΣ και του ΕΑΜ στην επικείμενη μεταπολεμική αναμέτρηση στην Ελλάδα.⁶⁵

---

65. H.-P. Klausch, *Die Geschichte*, ό.π., σ. 618-619.

ΕΛΕΝΗ ΚΥΡΑΜΑΡΓΙΟΥ

ΠΑΡΑΠΗΓΜΑΤΑ ΣΤΗ ΣΚΙΑ

Οι γηγενείς παραπηγματούχοι
της Δραπετσώνας στην απογραφή του 1959

ΤΟΝ ΧΕΙΜΩΝΑ ΤΟΥ 2002, στο υπόγειο της ΑΤΕ, παρακολούθησα το μάθημα της Ιστορικής Δημογραφίας. Θυμάμαι ακόμα την ορμή και τον ενθουσιασμό του Σπύρου Καράβα να μας μιλάει για τους αριθμούς και το τι μας αποκαλύπτουν, τα διαγράμματα, τις καμπύλες και τις ηλικιακές πυραμίδες που προσπαθούσε να μας εξηγήσει. Με το κείμενο αυτό, επιχειρώ να ‘ξεπληρώσω’ μια παλιά εκκρεμότητα, και να κατανοήσω τους αριθμούς και ό,τι αυτοί μας μαρτυρούν. Οι γηγενείς παραπηγματούχοι κάτοικοι της Δραπετσώνας το 1959 –τμήμα μιας υπό εξέλιξης μελέτης για τους παραπηγματούχους κατοίκους του Πειραιά στα τέλη της δεκαετίας του 1950– αποτελούν τους πρωταγωνιστές του.

Στις 16 Νοεμβρίου 1961, ο υπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας Ανδρέας Στράτος υπέγραψε την απόφαση που τιτλοφορείται «Κύρωση καταρτισθέντων Μητρών παραπηγματούχων οικογενειών συνοικισμών πόλεων Αθηνών, Πειραιώς και Θεσσαλονίκης». Με την απόφασή του αυτή επικύρωσε τα μητρώα της απογραφής των παραπηγματούχων οικογενειών στην Αθήνα, τον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη που διεξήχθη στο τέλος του 1959 από τη Διεύθυνση Αποκαταστάσεως προσφύγων. Η απόφαση στηριζόταν σε πέντε προγενέστερες νο-

μοθετικές ρυθμίσεις για την προσφυγική αποκατάσταση.¹ Η κατάρτιση και η επακόλουθη επικύρωση των μητρών των παραπηγματούχων ολοκλήρωσε τη διαδικασία της απογραφής τους, που είχε σκοπό να αποτελέσει το βασικό εργαλείο για την εφαρμογή των στεγαστικών προγραμμάτων, τα οποία αφενός θα εξαφάνιζαν τις παραγκουπόλεις και αφετέρου δεν θα επέτρεπαν, μέχρι την ολοκλήρωση του όλου προγράμματος, τη «δεισδυση» νέων προσώπων στους προσφυγικούς συνοικισμούς.

Η απόφαση αυτή, και κυρίως εκείνα που συνεπαγόταν, μοιάζουν να αποτελούν ένα κομβικό σημείο στη διαδικασία αποκατάστασης όσων προσφύγων είχαν παραμείνει στα παραπήγματα 40 σχεδόν χρόνια μετά την άφιξή τους στην Ελλάδα. Εξάλλου, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1950, η διαδικασία αποκατάστασης των προσφύγων παραπηγματούχων απασχολούσε αρκετά τον κρατικό μηχανισμό και την τοπική αυτοδιοίκηση, ενώ και στον Τύπο της εποχής παρουσιαζόταν ως μια εκκρεμότητα προς άμεση επίλυση. Η συγ-

1. Πιο συγκεκριμένα: α) στις διατάξεις του Νόμου 2797/54 «περί υποχρεωτικής απογραφής των εις Κρατικά παραπήγματα διαμενουσών οικογενειών και άλλων στεγαστικών διατάξεων», που δημοσιεύτηκε στις 5 Απριλίου του 1954, β) στις διατάξεις του Νομοθετικού Διατάγματος 4176/61 «περί κυρώσεως, τροποποιήσεως και συμπληρώσεως της υπ' αριθ. 111/960 πράξεως του υπουργικού συμβουλίου "περί στεγάσεως παραπηγματούχων οικογενειών"», γ) στην υπ' αριθ. 9818/59 απόφαση του υπουργού Κοινωνικής Πρόνοιας «περί κατάρτισεως Μητρών παραπηγματούχων», δ) στην ανάγκη κατάρτισης ονομαστικών μητρών των παραπηγματούχων που διαμένουν στους προσφυγικούς συνοικισμούς των παραπάνω πόλεων και απογράφηκαν στη σχετική απογραφή του 1959 και ε) στην υπ' αρ. Α.Α.Π. 20063/28.10.60 απόφαση του υπουργού Κοινωνικής Πρόνοιας «περί συγκροτήσεως συνεργείου κατάρτισεως ονομαστικών μητρών των παραπηγματούχων οικογενειών των συνοικισμών Αθηνών, Πειραιώς και Θεσσαλονίκης», που είχε στόχο να επιλύσει την παραπάνω ανάγκη.

κεκριμένη χρονική περίοδος που επιλέχθηκε για την επίλυση του ζητήματος της αστικής προσφυγικής αποκατάστασης πρέπει να ιδωθεί σε συνάρτηση με το ζήτημα της στέγασης και της αστικής ανοικοδόμησης συνολικά, όπως θα δούμε και αναλυτικότερα στη συνέχεια. Παρ' όλα αυτά, οι ρυθμοί ήταν στην πραγματικότητα πολύ πιο αργοί, αν αναλογιστούμε το γεγονός και μόνο ότι χρειάστηκαν δύο ολόκληρα χρόνια από την πραγματοποίηση της απογραφής για να καταρτιστούν τα εν λόγω μητρώα. Δύο χρόνια κατά τα οποία αποφάσεις λαμβάνονταν, εξώσεις εκτελούνταν, παραπήγματα κατεδαφίζονταν και νέες πολυκατοικίες ανεγείρονταν.

Το ζήτημα της αστικής στεγαστικής αποκατάστασης των προσφύγων αποτελεί ένα τεράστιο κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό ζήτημα, το οποίο επιχειρεί να λύσει η ελληνική πολιτεία από την πρώτη στιγμή της προσφυγικής άφιξης το 1922 έως τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Ο μεγάλος αριθμός των δικαιούχων, η περιπλοκότητα του ζητήματος ως προς την οικογενειακή μονάδα και τον τόπο εγκατάστασης και, κατά συνέπεια, οι δεκάδες διαφορετικές λύσεις που επιλέχθηκαν όλα αυτά τα χρόνια, αποτελούν τη βασικότερη αιτία για τις αποσπασματικές έρευνες ανά πρόγραμμα στεγαστικής αποκατάστασης ή ανά πόλη ή νομό και την απουσία μιας ολοκληρωμένης μελέτης γύρω από το συγκεκριμένο θέμα.²

2. Η μελέτη του Ι. Βασιλείου για τη λαϊκή κατοικία, της Βίκιας Γκιζελή για το στεγαστικό πρόγραμμα της ΕΑΠ, της Κωνσταντίνης Κάλφα για την αμερικανική βοήθεια ή το πανόραμα των προσφυγικών προγραμμάτων αποκατάστασης από την Ανθούλα Καραμούζη αποτελούν απόπειρες πρόσεγγισης του ζητήματος της στεγαστικής αποκατάστασης. Βλ. αναλυτικά: Ιωάννης Βασιλείου, *Η λαϊκή κατοικία*, Αθήνα 1946· Βίκα Γκιζελή, *Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα, 1920-1930*, Αθήνα 1984· Κωνσταντίνα Κάλφα, *Αυτοστέγαση, τώρα! Η αθέατη πλευρά της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*, Αθήνα 2019· Ανθούλα Καραμούζη, «Καταγραφή και χαρ-

Στο κείμενο αυτό θα προσεγγίσουμε ένα ακόμη παράδειγμα που δεν έχει μελετηθεί. Παρότι όμως θα αναφερθούμε στη στεγαστική λύση που προτάθηκε για τη Δραπετσώνα στις αρχές της δεκαετίας του 1960, στην πραγματικότητα θα εστιάσουμε στην τελευταία φάση του αστικού στεγαστικού προγράμματος της δεκαετίας του 1960, φωτίζοντας προβλήματα και αδυναμίες του, αλλά κυρίως την αλλαγή που είχε συντελεστεί στο αστικό μεταπολεμικό τοπίο, τη στιγμή που ο πληθυσμός της πρωτεύουσας αυξανόταν διαρκώς λόγω της εσωτερικής μετανάστευσης και ταυτόχρονα η ελληνική κυβέρνηση είχε αποφασίσει να κατεδαφίσει τις προσφυγικές παραγκουπόλεις των αστικών κέντρων.

Στους αστικούς προσφυγικούς συνοικισμούς δεν ζούσαν πια μόνο πρόσφυγες, αλλά και κάτοικοι από την επαρχία ή άλλες πόλεις, που είχαν εγκατασταθεί σε αυτούς κυρίως μετά το τέλος του πολέμου, αναζητώντας στις πόλεις μια νέα ευκαιρία. Τα προγράμματα αποκατάστασης, που υλοποιούνταν ή τα έθεταν σε διαβούλευση, απευθύνονταν μόνο στους πρόσφυγες παραπηγματούχους, ενώ και στον δημόσιο λόγο της εποχής υπήρχε αναφορά μόνο στους πρώτους. Επιπλέον, οι γηγενείς παραπηγματούχοι που είχαν βρει κατάλυμα στους προσφυγικούς συνοικισμούς, ήταν συνήθως μεμονωμένες οικογένειες με λιγοστούς συγγενικούς, φιλικούς ή τοπικούς δεσμούς με τις υπόλοιπες οικογένειες γηγενών, και συνήθως δεν ήταν οργανωμένοι σε συλλόγους και σωματεία, όπως οι πρόσφυγες, ώστε να μπορέσουν, μέσω αυτών, να οργανώσουν δράσεις και κινητοποιήσεις διεκδικώντας αποκα-

---

τογράφηση των προσφυγικών οικισμών στον ελληνικό χώρο από το 1821 έως σήμερα», στο: *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα, οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1999, σ. 15-57.

τάσταση ή οποιαδήποτε άλλη κρατική αρωγή. Την ίδια στιγμή οι πρόσφυγες παραπηγματούχοι, στους προσφυγικούς συνοικισμούς αλλά και υπερτοπικά, οργάνωναν τη δράση τους με βάση τα αιτήματα και τις διεκδικήσεις τους και ταυτόχρονα έθεταν θέματα διάκρισης των ίδιων σε σχέση με τους γηγενείς γείτονές τους. Η καθημερινότητα των παραγκουπόλεων αποκτούσε ξαφνικά διακρίσεις και διαχωρισμούς, με βάση την καταγωγή των κατοίκων τους.

☞ *Η απογραφή των παραπηγματούχων του 1959*

Σύμφωνα με την απογραφή του 1959, στους προσφυγικούς συνοικισμούς του Πειραιά κατοικούσαν 3.676 οικογένειες σε παραπήγματα και 76 παραπήγματα είχαν επαγγελματική χρήση. 3047 οικογένειες είχαν προσφυγική καταγωγή και 554 ήταν γηγενείς.³ Ο πίνακας 1 που ακολουθεί αποδίδει τον συγκεντρωτικό πίνακα της απογραφής των παραπηγμάτων για την περιοχή του Πειραιά.

Σύμφωνα λοιπόν με τον πίνακα αυτό, το 1959 παραπήγματα συνέχιζαν να υπάρχουν σε 10 επίσημους αστικούς προσφυγικούς συνοικισμούς ή καλύτερα σε 8 Κρατικούς Αστικούς Προσφυγικούς Συνοικισμούς (Κ.Α.Π.Σ.), καθώς και διάσπαρτα σε οδούς του Πειραιά, κυρίως στη βιοτεχνική περιοχή βόρεια του λιμανιού, στα όρια των Δήμων Πειραιά, Κερατσινίου και Δραπετσώνας. Τέλος παραπήγματα υπήρχαν στα πλυντήρια της Νίκαιας, όπως σημειώνεται στο παράρτημα του πίνακα, στις εσωτερικές δηλαδή αυλές των σπιτιών που κατασκεύασε η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ) τη δεκαετία του 1920. Δεν είναι σαφές αν

---

3. Δεν κατέστη εφικτό να εντοπιστούν οι αντίστοιχες απογραφές της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης για να μπορούμε να έχουμε ακριβή εικόνα των παραπηγματούχων στις τρεις πόλεις.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Συγκεντρωτικός πίνακας της απογραφής των παραπηγμάτων για την περιοχή του Πειραιά, 1959

Α/Α	ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΙ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑΙ ΠΑΡΑΠΗΓΜΑΤΟΥΧΩΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ				
		ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ	ΓΗΓΕΝΕΙΣ	ΑΛΛΟΔΑΠΟΙ	ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΘΕΝΤΕΣ	ΣΥΝΟΛΟΝ
1	Άγιος Φανούριος	215	46	5	15	281
2	Άγιος Διονύσιος	84	16	4	1	105
3	Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος	125	28	27	10	190
4	Διάσπαρτα οδών	50	15	-	1	66
5	Δραπετσώνα	2.117	312	-	4	2.433
6	Δ' Συγκρότημα Νίκαιας	71	38	-	-	109
7	Ε' Συγκρότημα Νίκαιας	32	2	-	-	34
8	Καλλιόπολις & Χ' κυριάκειον	9	34	-	3	46
9	Λόυδ Τζωρτζ	60	14	-	1	75
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ						
10	Πλυντήρια Νίκαιας	284	49	-	4	337
Σύνολον		3.047	554	36	39	3.676

οι οικογένειες που κατοικούσαν στα πλυντήρια είχαν κατασκευάσει αυθαίρετα παραπήγματα στον χώρο των εσωτερικών αυλών ή είχαν καταλάβει το κτίσμα «πλυντήρια» που υπήρχε μέσα στις αυλές για κοινόχρηστη χρήση – πιθανότατα συνέβαιναν και τα δύο.

Όπως φαίνεται στον πίνακα, οι συνοικισμοί των παραπηγμάτων, ή καλύτερα τα παραπήγματα του Πειραιά, εντοπίζονται σε 3 διαφορετικούς δήμους. Στον Πειραιά υπάγονταν διοικητικά οι τοποθεσίες του Αγίου Διονυσίου, τα «διάσπαρτα οδών», τα παραπήγματα της Καλλιόπολης και του

Α/Α	ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΙ	ΠΑΡΑΠΗΓΜΑΤΑ			
		ΚΑΤΟΙΚΗΜΕΝΑ	ΚΛΕΙΣΤΑ	ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΑ	ΣΥΝΟΛΟΝ
1	Άγιος Φανούριος	2.817	7	4	291
2	Άγιος Διονύσιος	105	2	1	108
3	Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος	190	1	2	193
4	Διάσπαρτα οδών	66	-	-	66
5	Δραπετσώνα	2.433	112	69	2.614
6	Δ' Συγκρότημα Νίκαιας	109	-	-	109
7	Ε' Συγκρότημα Νίκαιας	34	-	-	34
8	Καλλιόπολις & Χ' κυριάκειον	46	-	-	46
9	Λόυδ Τζωρτζ	75	-	-	75
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ					
10	Πλυντήρια Νίκαιας	337	-	-	337
Σύνολον		3.676	122	76	3.874

Χατζηκυριάκειου, καθώς και αυτά της οδού Λόυδ Τζωρτζ στο Πασαλιμάνι. Στη Νίκαια, γύρω από τον αρχικό προσφυγικό συνοικισμό της ΕΑΠ, βρίσκονταν τα παραπήγματα του Αγίου Φανουρίου, του Αγίου Ιωάννη Χρυσόστομου, το Δ' και το Ε' συγκρότημα της Νίκαιας (στη σημερινή Νεάπολη), ενώ εντός του αρχικού προσφυγικού συνοικισμού της ΕΑΠ κατοικούσαν οι παραπηγματούχοι των πλυντηρίων. Τέλος ο Κ.Α.Π.Σ. Δραπετσώνας, όπως αποτυπώνεται στην απογραφή, αποτελούσε μια ατέλειωτη παραγκούπολη: 2.614 παραπήγματα σε σύνολο 3.874 στην ευρύτερη περιφέρεια Πειραιά. Τα 2/3 λοι-

πόν των αυθαίρετων αυτοσχέδιων προσφυγικών κατοικιών του Πειραιά υπήρχαν στη Δραπετσώνα, 40 χρόνια μετά την αρχική προσφυγική άφιξη και εγκατάσταση. Το νούμερο είναι εντυπωσιακό: 2.117 προσφυγικές οικογένειες συνέχιζαν να ζουν σε ένα αυτοσχέδιο οίκημα, τέσσερις δεκαετίες μετά την άφιξή τους στην Ελλάδα· επιπλέον 312 οικογένειες γηγενών –σε σύνολο 554 οικογενειών γηγενών σε ολόκληρο τον Πειραιά– ζούσαν στη Δραπετσώνα στα προσφυγικά αυτά παραπήγματα, έχοντας αγοράσει συνήθως την παράγκα από τον προηγούμενο ένοικό της. Μια άτυπη και παράνομη αγοραπωλησία, ιδιαίτερα διαδεδομένη και με ένα τρόπο αποδεκτή ακόμη και από το επίσημο κράτος.

Ο Παναγιώτης Αντωνιάδης, προερχόμενος από την Αίγυπτο, εγκαταστάθηκε με την οικογένειά του σε ένα σπίτι στη γειτονιά του Αγίου Παντελεήμονα στη Δραπετσώνα. Παντρεύτηκε το 1953 την Ερμιόνη Ιωακειμίδου και αγόρασαν το παράπηγμα 1.818 στον Κ.Α.Π.Σ. Δραπετσώνας κοντά στο παράπηγμα 549 των προσφύγων γονιών της συζύγου του, οι οποίοι είχαν φτάσει στην Ελλάδα και είχαν εγκατασταθεί στη Δραπετσώνα το 1922.⁴ Αγόρασε το παράπηγμα και, αντί για τίτλους ιδιοκτησίας, ο μέχρι τότε ιδιοκτήτης του τού έδωσε την εξής συμβουλή: στις απογραφές που θα ακολουθούσαν να δηλώσει ότι ήταν συγγενείς και ότι εκείνος [ο αρχικός ιδιοκτήτης] τους είχε παραχωρήσει το σπίτι του γιατί θα έφευγε στην επαρχία. Η μαρτυρία του είναι ενδεικτική όσων συνέβαιναν:

Την παράγκα την αγорάσαμε από ένα γείτονα των πεθερικών μου που ήθελε να φύγει από τη Δραπετσώνα. Και αυτός την είχε αγοράσει από κάποιον άλλο λίγο μετά το τέλος

4. Τα στοιχεία για την οικογένεια της Ερμιόνης Ιωακειμίδου αντλήθηκαν από το Μητρώο Παραπηγματούχων του 1959, σ. 285.

του πολέμου. Χαρτιά δεν υπήρχαν, ο ένας αγόραζε από τον άλλο. Οι πρώτοι που φτάσανε καταπάτησαν, και μετά πουλούσαν, λέγοντας ότι τους παραχωρήθηκε από συγγενείς. Το κράτος έκανε συχνά καταγραφές, σε ρωτούσαν πόσο καιρό μένεις, πόσα άτομα είναι η οικογένειά σου, από πού ήρθες, πού δουλεύεις. Δικαίωμα είχε όποιος έμενε. Απλά έλεγες ότι μία θεία ή ένας θείος σου έδωσε την παράγκα και εσύ γινόσουν ιδιοκτήτης και έτσι θα έπαιρνες και αποκατάσταση, αν ποτέ προχωρούσε. Στην αρχή το πιστεύαμε, μετά το 1960 όχι. Ήμουν σίγουρος ότι πάντα θα μέναμε στην παράγκα, εκτός και αν μπορούσα να νοικιάσω ή να αγοράσω ένα σπίτι κανονικό κάπου αλλού.⁵

Η οικογένεια του Παναγιώτη Αντωνιάδη ήταν μία από τις 312 οικογένειες γηγενών που ζούσαν στον Κ.Α.Π.Σ. της Δραπετσώνας το 1959 (εγγραφή στο σχετικό μητρώο του 1961). Η οικογένειά του έζησε μαζί με τις υπόλοιπες 311 οικογένειες γηγενών παραπηγματούχων την αγωνία της έξωσης και της εξαίρεσης από το πρόγραμμα αποκατάστασης, την ενοικίαση ενός μικρού σπιτιού μετά το γκρέμισμα του παραπήματός τους έως την οριστική τους αποκατάσταση το 1974 σε ένα μικρό διαμέρισμα στην εργατική πολυκατοικία 18 της Δραπετσώνας, το οποίο αποπλήρωσαν αρκετά χρόνια αργότερα.

Η ιστορία των γηγενών παραπηγματούχων μέσα στους προσφυγικούς συνοικισμούς των αστικών κέντρων είναι μια ενδιαφέρουσα ιστορία της εσωτερικής μετανάστευσης και της προσπάθειας για επιβίωση της εργατικής τάξης στις μεσοπολεμικές και μεταπολεμικές πραγματικότητες της σύγχρονης Ελλάδας. Ούτως ή άλλως, το μητρώο των παραπηγ-

5. Προφορική συνέντευξη του Παναγιώτη Αντωνιάδη, 5 Οκτωβρίου 2010.

ματούχων αποτυπώνει την εικόνα των παραπηγματούχων και των παραπηγμάτων της Δραπετσώνας, λίγα χρόνια πριν την οριστική τους κατεδάφιση και την απομάκρυνση των ενοίκων τους.

⊗ *Κρατική πολιτική, νομοθετικό πλαίσιο και συλλογικές διεκδικήσεις*

Ο Νόμος 2797/54 «περί υποχρεωτικής απογραφής των εις Κρατικά παραπήγματα διαμενουσών οικογενειών και άλλων στεγαστικών διατάξεων» δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ 59Α, στις 5 Απριλίου του 1954. Τα 7 άρθρα του Νόμου αυτού αποτυπώνουν την πραγματικότητα των αστικών προσφυγικών συννοικισμών εκείνη τη στιγμή και δίνουν το στίγμα της στεγαστικής πολιτικής που θα επιχειρούσε να εφαρμόσει το αρμόδιο Υπουργείο το αμέσως επόμενο διάστημα. Όπως σημειώνεται σε αυτά, οι προσφυγικοί συννοικισμοί στεγάζονταν σε χώρους α) που ανήκαν κατά κυριότητα ή κατά νομή στο Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, β) που τελούσαν υπό επίταξη ή βρισκόνταν υπό τη διαχείριση του Υπουργείου για την αντιμετώπιση των στεγαστικών αναγκών οικογενειών ή μεμονωμένων ατόμων.

Στο άρθρο 1 του Νόμου αναφερόταν πως εκείνοι που κατοικούσαν στους παραπάνω χώρους, ήταν υποχρεωμένοι εντός τριών μηνών από τη δημοσίευση της απόφασης να υποβάλουν στην οικεία αστυνομική αρχή υπεύθυνη δήλωση με τα στοιχεία όσων κατοικούν «υπό την αυτήν στέγη». Στη δήλωση, πέρα από τα στοιχεία των ενοίκων (μαζί με τον αριθμό της ταυτότητάς τους), το επάγγελμα και το εισόδημά τους, θα έπρεπε να δηλώνονται ακόμα η συγγενική τους σχέση με τον αρχηγό της οικογένειας, ο χρόνος και ο τρόπος της εγκατάστασης, οι τόποι και οι διευθύνσεις όπου κατοίκησαν μόνιμα για διάστημα μεγαλύτερο του ενός έτους μετά το

1922 (προφανώς αφορά τους προσφυγικής καταγωγής παραπηγματούχους, σε μια προσπάθεια να ελεγχθεί αν έχουν λάβει άλλη προσφυγική αποκατάσταση), η υπόλοιπη ακίνητη περιουσία που διέθεταν, ο χρόνος προσφυγής τους στην Ελλάδα, καθώς και η τότε σύνθεση της οικογένειάς τους και η όποια αποκατάσταση έλαβαν τα μέλη της αρχικής οικογένειας (αστική και αγροτική).⁶ Επιπλέον θα έπρεπε να γίνεται πρόσθετη δήλωση για κάθε αλλαγή που συνέβαινε στη σύνθεση του νοικοκυριού μετά την αρχική δήλωση.

Στη συνέχεια σημειωνόταν πως απαγορευόταν ρητά από τη δημοσίευση του Νόμου και ύστερα να κατασκευαστεί νέο παράπηγμα στους συννοικισμούς και στις εκτάσεις που συμπεριλαμβάνονταν στον συγκεκριμένο Νόμο, να επισκευαστεί υφιστάμενο ή να γίνει προσθήκη τμήματος. Παράλληλα, στα υπάρχοντα παραπήγματα απαγορευόταν η μεταβίβασή τους και η εγκατάσταση νέων ενοίκων (προσφύγων ή γηγενών) με τη συναίνεση ή μη του κατόχου τους. Τέλος, η εγκατάλειψη του παραπήγματος έπρεπε να δηλώνεται στην οικεία αστυνομική αρχή, όπου και θα παραδίδονταν τα κλειδιά της κατοικίας. Η παραβίαση των παραπάνω διατάξεων θα επέφερε χρηματικές ποινές για τους κατοίκους, καθώς και έκπτωση από το δικαίωμα της στεγαστικής αποκατάστασης.

Στο άρθρο 2 δινόταν ο ορισμός του παραπήγματος και καθορίζονταν μια σειρά από κανόνες για το διάστημα που θα παρέμεναν στα παραπήγματα οι πρόσφυγες κάτοικοί τους. Ως παράπηγμα λοιπόν οριζόταν «παν κτίσμα προχείρου κατασκευής εξ ωμοπλίνθων, ξυλίνων ή άλλων υλικών και

6. Η απογραφή του 1959 πραγματοποιήθηκε με βάση τις διατάξεις αυτές και στη συνέχεια καταρτίστηκε το μητρώο των παραπηγματούχων.

ανεξαρτήτως αν τούτο κατεσκευάσθη υπό του Κράτους ή ιδιωτών αυθαιρέτως ή κατόπιν εγκρίσεως του Υπουργείου Κοιν. Προνοίας ή άλλης Δημοσίας αρχής και μη κτηματογραφημένον ως οίκημα εις τα οικεία κτηματολόγια του Υπουργείου Κοιν. Προνοίας». Ο παραπάνω ορισμός στην πραγματικότητα αποτελεί την κρατική παραδοχή των πρακτικών της καταπάτησης της γης και δημιουργίας του παραπήγματος.

Οι πρακτικές αυτές «στα όρια του νόμου» επιβίωσαν στα ελληνικά αστικά κέντρα για σαράντα σχεδόν χρόνια. Στηριζόμενος σε αυτές τις πρακτικές (καταπάτηση γης, αγοραπωλησία παραπήγματος σε καταπατημένη γη) δημιουργήθηκε ο αρχικός αυτοσχέδιος συνοικισμός της Δραπετσώνας πριν την άφιξη των προσφύγων, από τους πρώτους εργάτες στις μονάδες της περιοχής.

Η άφιξη των προσφύγων μετά τον Σεπτέμβριο του 1922 και το στήσιμο των νέων παραπηγμάτων στο πλάι των παλιών οδήγησε στην επέκτασή του το αμέσως επόμενο διάστημα, όταν οι πρώτοι πρόσφυγες έστησαν τα σπίτια τους. Τα σπίτια πολλαπλασιάστηκαν τα επόμενα χρόνια για να στεγάσουν τους πρόσφυγες, και το 1928, με την επίταξη και απαλλοτρίωση της γης, εντάχθηκαν στον Κ.Α.Π.Σ. Δραπετσώνας, ο οποίος πλέον «δημιουργήθηκε» και επίσημα. Από την άφιξη των προσφύγων έως εκείνη τη στιγμή, πρόσφυγες και γηγενείς συνυπήρχαν στον συνοικισμό, σε γειτονικά παραπήγματα, αντιμετωπίζοντας τα ίδια προβλήματα στην καθημερινότητα αλλά και στην εργασία στις βιομηχανικές μονάδες της περιοχής. Η παραδοχή εκ μέρους του κρατικού μηχανισμού –γενναία ομολογουμένως– αλλά και η νομιμοποίηση των πρακτικών αυτών αναδεικνύει την κυβερνητική προσπάθεια να βρεθεί λύση σε ένα τόσο μεγάλο και χρόνιο ζήτημα.

Ο Νόμος 2797/54 περιλάμβανε επίσης μια σειρά από δια-

τάξεις, διευκρινήσεις, επεξηγήσεις και προβλεπόμενες ποινές για τη μη εφαρμογή του. Στα άρθρα του νόμου, και ιδιαίτερα στο 1ο, ουσιαστικά περιγράφεται, όχι μόνο η διαδικασία της απογραφής, αλλά και οι δικαιούχοι της αποκατάστασης. Δεν θα ήταν δικαιούχοι των προγραμμάτων όλοι όσοι έμεναν σε παράπηγμα, ενώ η απομάκρυνση από αυτό δεν ισοδυναμούσε με εγκατάσταση σε νέο σπίτι. Τα παραπάνω δύο ζητήματα ήταν φυσικό να δημιουργήσουν διστακτικότητα στους πρόσφυγες και να αποτελέσουν πρόσκομμα στην όλη διαδικασία τα επόμενα χρόνια. Την ίδια στιγμή, η διάκριση αυτή συνιστούσε μια μεγάλη διχοτομική γραμμή ανάμεσα στους πρόσφυγες και στους γηγενείς κατοίκους των προσφυγικών συνοικισμών. Μια διάκριση που μέχρι τότε δεν υπήρχε με αυτή τουλάχιστον τη μορφή. Οι πρόσφυγες παραπηματούχοι, εφόσον έγινε η αποκατάστασή τους, εγκατέλειπαν τις παράγκες, συνήθως πουλώντας τες σε κάποιους άλλους.

Με τον τρόπο αυτό, όσοι παρέμεναν στους Κ.Α.Π.Σ., ζούσαν στις ίδιες συνθήκες και αντιμετώπιζαν τα ίδια προβλήματα. Ο Νόμος αυτός και κυρίως η επικείμενη κατεδάφιση των Κ.Α.Π.Σ. δημιουργούσε μια τομή μεταξύ των κατοίκων του συνοικισμού. Μια τομή που τα επόμενα χρόνια θα μεγάλωνε ή θα μειωνόταν ανάλογα με τις στρατηγικές που θα χάρασσαν πρόσωπα και συλλογικότητες στη διαχείριση του όλου ζητήματος.

Στο πλαίσιο των επαφών και της επεξεργασίας του στεγαστικού προγράμματος από το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, τον Ιούνιο του 1954, ο Σύλλογος Προσφύγων Σταθμού Λαρίσης και Περιφέρειας Πειραιώς απέστειλε υπόμνημα προς τον υπουργό Κοινωνικής Πρόνοιας Χρ. Σολωμονίδη με τις 12 «άμεσες ανάγκες» των προσφύγων της Δραπετσώνας, ζητώντας τη συνδρομή του για την άμεση επίλυση

τους.⁷ Οι 12 «άμεσες ανάγκες», όπως κατηγοριοποιήθηκαν και συντάχθηκαν από τον Σύλλογο Προσφύγων, απέδιδαν με συστηματικότητα τα ποικίλα στεγαστικά προβλήματα της Δραπετσώνας, αλλά και τις καθυστερήσεις που σημειώνονταν στο κρατικό στεγαστικό πρόγραμμα αποκατάστασης. Παράλληλα, εξέφραζαν και το κυρίαρχο αίτημα των παραπηγματούχων του συνοικισμού. Οι κάτοικοι ήθελαν να παραμείνουν στις γειτονιές τους και να τους δοθεί η κυριότητα του –ρυμοτομημένου πλέον– οικοπέδου τους, καθώς και ένα οικονομικό βοήθημα για την ανέγερση νέου σπιτιού. Ζητούσαν λοιπόν την επιτάχυνση των διαδικασιών, που θα τους έδιναν την κυριότητα του οικοπέδου όπου κατοικούσαν και τη δυνατότητα να κατασκευάσουν ένα καλύτερο και μεγαλύτερο σπίτι, στη θέση του παραπήγματός τους. Η αυτοστέγαση αποτελούσε για τους ίδιους τη μόνη λύση, αφού θα τους επέτρεπε να παραμείνουν στη γειτονιά τους και να αποκτήσουν ένα «κανονικό» σπίτι.

Η ενδέκατη και δωδέκατη «άμεση ανάγκη» αναφερόταν σε γηγενείς που κατοικούσαν σε οικόπεδα που προορίζονταν για πρόσφυγες και σε γηγενείς που είχαν καταλάβει βομβαρδισμένα προσφυγικά σπίτια κατά τη διάρκεια της απουσίας της προσφυγικής οικογένειας. Ο Σύλλογος ζητούσε την απομάκρυνση των «καταληψιών» και τη στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων, τονίζοντας ότι επρόκειτο για γηγενείς με κτηματική περιουσία στον τόπο καταγωγής τους. Προφανώς, επρόκειτο για εσωτερικούς μετανάστες, που εγκατέλειψαν τα χωριά τους πριν ή μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, κυρίως για οικονομικούς ή πολιτικούς λόγους, και αναζήτησαν δουλειά στη βιομηχανική ζώνη της Δραπετσώνας είτε σε επιχειρήσεις και υπηρεσίες της ευρύτερης περιφέ-

7. εφ. *Προσφυγικός κόσμος*, 20 Ιουνίου 1954, σ. 2.

ρειας Πειραιά. Στα μέχρι εκείνη τη στιγμή δημοσιεύματα και ρεπορτάζ των εφημερίδων, δεν υπήρχαν αναφορές σε εχθρικές συμπεριφορές ή προβλήματα ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες ή τουλάχιστον σε προβλήματα που να προέρχονταν από τη διαφορετική καταγωγή και όχι από τη σύμβαση και την καθημερινότητα σε σπίτια και γειτονιές με τις δυσκολίες της Δραπετσώνας. Πιθανότατα, όμως, η προσδοκία της στεγαστικής αποκατάστασης, αλλά και οι περιορισμένες δυνατότητές του προγράμματος, δημιούργησαν πιέσεις στο εσωτερικό του Συλλόγου για την προβολή της διάκρισης γηγενών και προσφύγων.

Στο υπόμνημα αυτό –αλλά και στον δημόσιο λόγο που άρχισαν να αναπτύσσουν οι προσφυγικοί σύλλογοι από τη στιγμή εκείνη έως και το «τέλος» του στεγαστικού ζητήματος της Δραπετσώνας τη δεκαετία του 1970– γίνεται σαφής διάκριση ανάμεσα στους πρόσφυγες και τους γηγενείς κατοίκους. Οι σύλλογοι που υπήρχαν στη Δραπετσώνα εκείνη την εποχή και ασχολούνταν με το στεγαστικό ζήτημα της περιοχής ήταν προσφυγικοί, ενώ την ίδια στιγμή η πρόθεση της κυβέρνησης ήταν να επιλύσει το στεγαστικό ζήτημα των προσφύγων. Όμως οι παραπηγματούχοι κάτοικοι της Δραπετσώνας δεν ήταν μόνο πρόσφυγες. Στον λόγο και στις αναφορές των συλλόγων γίνεται σαφές ότι οι ίδιοι θα προσπαθούσαν για την αποκατάσταση του συνόλου των προσφύγων αλλά όχι των γηγενών. Είναι η πρώτη φορά, μετά από αρκετές δεκαετίες, που επανεμφανιζόταν στον δημόσιο λόγο της πόλης η διάκριση μεταξύ προσφύγων και γηγενών. Την περίοδο 1930-1931, όταν τέθηκε για πρώτη φορά το ζήτημα της διοικητικής αυτονομίας της Δραπετσώνας, η εκτελεστική επιτροπή που συστάθηκε για αυτό τον σκοπό τόνιζε πως «πραγματεύεται, ενεργεί, αγωνίζεται διά παν ζήτημα αφορών και ενδιαφέρον ολόκληρον τον συνοικισμόν». Με τον όρο «ολό-

κληρον τον συνοικισμό» διευκρίνιζε η επιτροπή πως εννοούσε τόσο τους πρόσφυγες όσο και τους γηγενείς κατοίκους.⁸

Τον Αύγουστο του 1954, ο υπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας Χρ. Σολωμονίδης, σε συνέντευξή του στον *Προσφυγικό Κόσμο*, παρουσίασε το πρόγραμμα που επεξεργαζόταν το Υπουργείο για τη στέγαση 35.000 οικογενειών, τονίζοντας τις καθυστερήσεις και την έλλειψη αποφασιστικότητας των προκατόχων του. «Μετά μίαν πενταετίαν πακτωλού Αμερικανικής βοήθειας 35.000 προσφυγικά οικογένεια στοιβάζονται εν είδει υποζυγίων εις ανήλια και βρωμερά παραπήγματα [...] το αίσχος των απεριγράπτων τρωγλών της Δραπετσώνας πρέπει να εκκαθαρισθή, διότι είναι όνειδος και στίγμα του Ελληνικού πολιτισμού».

Κατά τον υπουργό, προβλήματα εντοπίζονταν στους περισσότερους προσφυγικούς συνοικισμούς, όμως η Δραπετσώνα είχε τα μεγαλύτερα, αφού περισσότερες από 1.500 οικογένειες στεγάζονταν σε «άθλια παραπήγματα».⁹ Ένα μήνα αργότερα, ο ίδιος παρευρέθηκε στην τελετή θεμελίωσης τεσσάρων προσφυγικών πολυκατοικιών στη Δραπετσώνα, δείχνοντας έμπρακτα την αποφασιστικότητά του για την επίλυση των προσφυγικών προβλημάτων, σύμφωνα με το *Βήμα*. Στις πολυκατοικίες θα στεγάζονταν 60 προσφυγικές οικογένειες, που μέχρι τότε διέμεναν σε παραπήγματα, και το κόστος του έργου έφτανε το ποσό των 1.564.000 δρχ.¹⁰

8. εφ. *Βήμα Δραπετσώνας - Ταμπουρίων*, αρ.φ. 3, 4 Ιανουαρίου 1931, σ. 1.

9. εφ. *Προσφυγικός κόσμος*, 8 Αυγούστου 1954. Ανάμεσα στο 1947-1951 βρέθηκαν στην Ελλάδα τρεις από τους πιο σημαντικούς εμπειρογνώμονες των ΗΠΑ στον τομέα της στέγασης, συμμετέχοντας στη διαμόρφωση των πολιτικών αρωγής στη στέγαση και στην ελληνική ανοικοδόμηση. Αναλυτικά για το θέμα βλ. Κ. Κάλφα. *Αυτοστέγαση, τώρα!*, ό.π., σ. 14-15.

10. εφ. *Το Βήμα*, 9 και 10 Σεπτεμβρίου 1954, σ. 6 και 5 αντίστοιχα.

Πλέον ήταν σαφές ότι το στεγαστικό πρόγραμμα του Υπουργείου δεν περιοριζόταν απλά σε μακέτες, οικονομοτεχνικές μελέτες και ανακοινώσεις στον Τύπο. Διαμερίσματα σε τετραώροφες, οκταώροφες και δεκαώροφες οικοδομές θα αντικαθιστούσαν τα αυτοσχέδια παραπήγματα των προσφύγων στους χώρους των Κ.Α.Π.Σ., δημιουργώντας μια νέα πραγματικότητα. Στον λόγο του υπουργού αλλά και στις σχετικές ανακοινώσεις γίνεται σαφές ότι το πρόγραμμα ήταν σε εξέλιξη, θα διαρκούσε όμως αρκετά χρόνια – λόγω τόσο του μεγάλου αριθμού κατοικιών που έπρεπε να κατασκευαστούν όσο και του μεγαλύτερου χρονικού διαστήματος που απαιτούσε η κατασκευή μιας πολυκατοικίας.

Παρότι ο ακριβής αριθμός των διαμερισμάτων που θα κατασκευάζονταν δεν δημοσιοποιούνταν, η ύπαρξη τόσο πολλών κριτηρίων και προϋποθέσεων καθιστούσε σαφές ότι ένα τμήμα του προσφυγικού πληθυσμού των Κ.Α.Π.Σ. δεν θα πληρούσε τα κριτήρια και θα εξαιρούνταν από την αποκατάσταση.¹¹ Η εξαίρεση αυτή, σε συνδυασμό με τους γηγενείς παραπηγματούχους, αναδείκνυε ότι το νέο αυτό πρόγραμμα δεν θα έλυνε στο σύνολό του το στεγαστικό ζήτημα των Κ.Α.Π.Σ., ενώ έφερνε στο προσκήνιο μια νέα διαιρετική τομή ανάμεσα στους κατοίκους τους, διαταράσσοντας τις ισορροπίες της καθημερινότητας. Παρά τις αυτοδιοικητικές πιέσεις

11. Για παράδειγμα, το 1957, το πρόγραμμα στεγαστικής αποκατάστασης παλαιών προσφύγων του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας προέβλεπε την ανέγερση και αποπεράτωση 2.876 κατοικιών σε ολόκληρη τη χώρα, με προϋπολογισμό 90.000.000-100.000.000 δρχ. για την ανέγερση κατοικιών και 20.000.000 δρχ. για κοινωφελή έργα στους προσφυγικούς συνοικισμούς (ύδρευση, ηλεκτροφωτισμός). Στη Δραπετσώνα θα ανεγείρονταν 8 πολυκατοικίες και θα κατασκευάζονταν 300 αυτόνομες κατοικίες σε ισάριθμα οικοπέδα. Βλ. εφ. *Το Βήμα*, 29 Ιανουαρίου 1957, σ. 6.

και το κρατικό ενδιαφέρον, το όλο πρόγραμμα δεν εξελίχθηκε την επόμενη πενταετία 1955-1959 με ταχείς ρυθμούς, τουλάχιστον στην ευρύτερη περιοχή του Πειραιά και ειδικά στη Δραπετσώνα.¹²

Την κρατική μέριμνα για την προσφυγική αποκατάσταση είναι απαραίτητο να τη σκεφτούμε σε άμεση συνάρτηση με το οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο της εποχής και ταυτόχρονα με το σχέδιο ανασυγκρότησης μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τον εμφύλιο πόλεμο που ακολούθησε. Ενώ στον δυτικοευρωπαϊκό κόσμο η ανασυγκρότηση του παραγωγικού μηχανισμού συμβάδισε με την ανοικοδόμηση των πόλεων την περίοδο 1945-1947, και τα κονδύλια του σχεδίου Μάρσαλ συνέβαλαν σε αυτή την προσπάθεια, στην Ελλάδα ο εμφύλιος πόλεμος καθυστέρησε την εξέλιξη αυτή, ενώ τα συγκεκριμένα χρήματα δαπανήθηκαν σε άλλες κατευθύνσεις.

Σε αυτό το κλίμα μπορούμε να διαβάσουμε και την «Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος» που υπέβαλε ο Κ. Βαρβαρέσος το 1952 στην κυβέρνηση του Ν. Πλαστήρα, όπου αντιτασσόταν στην ιδέα ότι για την οικονομική ανάπτυξη είναι απαραίτητη η εκμηχάνιση.¹³ Ο Βαρβαρέσος πρότεινε ως άξονα ανάπτυξης τη γεωργία και υπογράμμιζε την ανάγκη σύνταξης και εφαρμογής ενός σημαντικού και μακροχρόνιου προγράμματος κατασκευής

12. Στους Κ.Α.Π.Σ. της Αθήνας, οι οποίοι ήταν πολύ μικρότεροι σε έκταση και πληθυσμό από τους αντίστοιχους της Δραπετσώνας, οι εργασίες προχώρησαν γρηγορότερα την πενταετία 1955-1959, παρά τις αντιρρήσεις και τις κινητοποιήσεις των προσφυγικών συλλόγων. Ο Προσφυγικός Κόσμος παρουσίαζε αναλυτικά τις κρατικές πρωτοβουλίες και τις προσφυγικές αντιδράσεις στα φύλλα του όλα αυτά τα χρόνια.

13. Κ. Βαρβαρέσος, *Έκθεσις επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος*, Αθήνα 1952.

κατοικιών, το οποίο θεωρούσε «συμπλήρωμα της γεωργικής και βιομηχανικής αναπτύξεως». Μεταξύ των θετικών επιπτώσεων του προγράμματος οικοδόμησης κατοικιών ανέφερε τη δημιουργία θέσεων απασχόλησης, τη δυνατότητα παραγωγής οικοδομικών υλικών στην Ελλάδα, τη βελτίωση των συνθηκών κατοίκησης του πληθυσμού και την αύξηση της αγοραστικής δύναμης.¹⁴

Στην ίδια ακριβώς κατεύθυνση κινήθηκε και η νομοθεσία. Η αύξηση του επιτρεπόμενου ύψους, των συντελεστών δόμησης καθώς και η απαλλαγή από το ενοικιοστάσιο και από τον φόρο εισοδημάτων για τα ακίνητα που χτίστηκαν μετά το 1945 αποτέλεσαν μέτρα που σταδιακά, μετά τη σταθεροποίηση του νομίσματος το 1953, οδήγησαν στη μεγάλη ανάπτυξη της οικοδόμησης. Πολυκατοικίες, που χτίστηκαν με το σύστημα της αντιπαροχής, αποτέλεσαν την κύρια μορφή της ιδιωτικής οικοδομικής δραστηριότητας, μεταμορφώνοντας την όψη και τις λειτουργίες του αστικού τοπίου της Αθήνας και του Πειραιά.¹⁵

Ο συνοικισμός της Δραπετσώνας μέχρι εκείνη τη στιγμή βρισκόταν εκτός αυτού του σχεδίου ανάπτυξης, μιας και ακόμη οι κάτοικοί του, που ζούσαν σε ιδιόκτητα οικοπέδα εκτός Κ.Α.Π.Σ., δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να επωφεληθούν από τα μέτρα αυτά, ενώ τα περισσότερα από τα

14. Αναλυτικά για τη σχέση ανοικοδόμησης και ανασυγκρότησης βλ. Ντίνα Βαΐου, Μαρία Μαντούβαλου, Μαρία Μαυρίδου, «Η μεταπολεμική ελληνική πολεοδομία μεταξύ θεωρίας και συγκυρίας», Πρακτικά του συνεδρίου της Εταιρείας Ιστορίας της Πόλης και της Πολεοδομίας Η πολεοδομία στη Ελλάδα από το 1949-1974, Βόλος 2000, σ. 25-37.

15. Μαρία Μαυρίδου, *Η συγκυριακή ανάπτυξη μιας περιφερειακής συνοικίας: Νέα Λιόσια. Πολεοδομικές και κοινωνικές επιπτώσεις από τη διαμόρφωση αστικής γαιοπροσόδου*, διδ. διατρ., Αθήνα, Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, 1987 και Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα 1950-1967*, Αθήνα 2009.

οικόπεδα ήταν σχετικά μικρά για να δοθούν για αντιπαροχή. Ωστόσο, μετά το τέλος της δεκαετίας του 1970, παρατηρήθηκε και εδώ ανάπτυξη της οικοδομικής δραστηριότητας, η οποία κορυφώθηκε ύστερα από το οριστικό κλείσιμο των μεγάλων βιομηχανικών μονάδων στα τέλη της δεκαετίας του 1980.

⊗ Οι γηγενείς παραπηγματούχοι της Δραπετσώνας το 1959

Στα τέλη του 1959 –σύμφωνα με όσα ανέφερε ο υπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας Ανδρέας Στράτος– ή την 1η Μαΐου του 1960 –σύμφωνα με τον Τύπο της εποχής– ξεκίνησε η απογραφή των παραπηγματούχων οικογενειών στην Αθήνα, τον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη από τη Διεύθυνση Αποκαταστάσεως Προσφύγων.¹⁶ Η απογραφή πραγματοποιήθηκε με βάση όσα όριζε ο Νόμος 2797/54 «περί υποχρεωτικής απογραφής των εις Κρατικά παραπήγματα διαμενουσών οικογενειών και άλλων στεγαστικών διατάξεων». Σύμφωνα με αυτόν, στο πλαίσιο της απογραφής, οι ένοικοι των Κ.Α.Π.Σ. ήταν υποχρεωμένοι να υποβάλουν στην οικεία αστυνομική αρχή υπεύθυνη δήλωση με τα στοιχεία όσων κατοικούσαν «υπό την αυτήν στέγη».¹⁷ Η απογραφή ανέδειξε, όπως ήδη ανα-

16. Ο Ανδρέας Στράτος, στην απόφαση με τίτλο «Κύρωσις καταρτισθέντων Μητρών παραπηματούχων οικογενειών συνοικισμών πόλεων Αθηνών, Πειραιώς και Θεσσαλονίκης», ανέφερε ότι η απογραφή υλοποιήθηκε στα τέλη του 1959, χωρίς να δίνει περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τις ημερομηνίες. Η εφημερίδα *Προσφυγικός Κόσμος*, σε άρθρο της στις 29 Μαΐου 1960, ανέφερε την έναρξη της απογραφής. Δεν κατέστη εφικτό να εντοπιστεί άλλη πηγή που να αναφέρει τη διενέργεια της απογραφής.

17. Στην αρχή του κειμένου αυτού υπάρχει αναλυτική παρουσίαση του Νόμου και όσων αυτός όριζε σχετικά με την απογραφή των παραπηματούχων οικογενειών.

φέρθηκε παραπάνω, πως στον προσφυγικό συνοικισμό της Δραπετσώνας υπήρχαν εκείνη τη στιγμή 2.614 παραπήγματα, 2.433 ήταν κατοικημένα, 112 κλειστά και 69 επαγγελματικά. Στα 2.433 κατοικημένα παραπήγματα κατοικούσαν 2.117 οικογένειες προσφύγων και 312 οικογένειες γηγενών, ενώ ακόμη στην περίπτωση 4 οικογενειών προσφύγων είχε ήδη γίνει η αποκατάστασή τους και θα εξαιρούνταν από το όποιο πρόγραμμα.

Σύμφωνα με το μητρώο, η πλειονότητα των προσφυγικών οικογενειών του συνοικισμού έχει ως χρόνο προσφυγής στον ελληνικό χώρο την τριετία 1922-1924. Ορισμένες εγκαταστάθηκαν σχεδόν αμέσως στη Δραπετσώνα, ενώ οι υπόλοιπες έφτασαν στον ομώνυμο Κ.Α.Π.Σ. λίγα χρόνια αργότερα. Οι περισσότερες από τις προσφυγικές οικογένειες που εγκαταστάθηκαν στον συνοικισμό κάποια χρόνια μετά την άφιξή τους στην Ελλάδα, πιθανότατα είχαν αρχικά εγκατασταθεί στον αγροτικό χώρο και αργότερα, συνηθέστερα για οικονομικούς ή επαγγελματικούς λόγους, επέλεξαν να κατευθυνθούν στον αστικό χώρο.

Η Δραπετσώνα αποτέλεσε και για τους γηγενείς παραπηματούχους έναν από τους προορισμούς αστικής εγκατάστασης για τους ίδιους ακριβώς λόγους που είχαν καταφύγει σε αυτήν οι προσφυγικοί πληθυσμοί. Βρισκόταν δίπλα στο λιμάνι του Πειραιά και στη βιομηχανική ζώνη όπου μπορούσαν να βρουν εργασία –προσωρινά ή μονιμότερα– και υπήρχε η δυνατότητα αγοράς ή κατασκευής ενός αυτοσχέδιου παραπήγματος. Επιπλέον, είναι πιθανό να κατοικούσαν στην περιοχή συγχωριανοί ή συγγενείς τους. Στον πίνακα 2 φαίνονται αναλυτικά οι ημερομηνίες εγκατάστασης των 312 γηγενών οικογενειών στη Δραπετσώνα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Χρονολογία εγκατάστασης
παραπηγματούχων οικογενειών

ΧΡΟΝΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ	ΧΡΟΝΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ
1910	1	1941	2
1917	1	1942	2
1919	2	1943	3
1920	1	1944	16
1921	1	1945	26
1922	3	1946	15
1924	3	1947	35
1925	2	1948	37
1927	2	1949	38
1929	2	1950	22
1930	3	1951	4
1934	2	1952	17
1935	3	1953	8
1936	1	1954	12
1937	3	1955	6
1938	3	1956	9
1939	7	1957	4
1940	6	1959	10
		ΣΥΝΟΛΟ	312

Οι γηγενείς οικογένειες που ζούσαν στον Κ.Α.Π.Σ. Δραπετσώνας το 1959, εγκαταστάθηκαν στην περιοχή μέσα σε ένα διευρυμένο χρονικό φάσμα από το 1910 έως το 1959, με τους μισούς και πλέον παραπηγματούχους να φτάνουν στη Δραπετσώνα τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Όπως φαίνεται και στον πίνακα, η πρώτη οικογένεια γηγενών είχε εγκατασταθεί το 1910, αρκετά χρόνια πριν την έλευση των προ-

σφύγων, με τους ρυθμούς να αυξάνονται μετά το 1917. Σημείο-σταθμό της εγκατάστασης αποτελεί το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου: 189 οικογένειες εγκαταστάθηκαν την περίοδο 1944-1950, ενώ και μετά το 1950 οι αφίξεις παρέμειναν υψηλές (79 οικογένειες από το 1951 έως το 1959). Ο μεγάλος αυτός αριθμός αφίξεων βρίσκεται σε απόλυτη αντιστοιχία με την αύξηση του πληθυσμού στα αστικά κέντρα μετά το τέλος του πολέμου. Θα είχε μεγάλο ενδιαφέρον αν στο μητρώο αναγράφονταν και οι τόποι καταγωγής των παραπηγματούχων, ώστε να έχουμε πληρέστερη εικόνα για τις οικογένειες αυτές, αλλά δυστυχώς το στοιχείο αυτό δεν σημειωνόταν.

Το μητρώο του 1959 αποτελεί μια «στιγμιαία λήψη» του πληθυσμού του συνοικισμού της Δραπετσώνας, συνεπώς δείχνει τον πληθυσμό που κατοικούσε σε αυτόν εκείνη τη στιγμή και όχι τον πληθυσμό που έζησε στον συνοικισμό τις προηγούμενες περιόδους. Στην κατηγορία του έτους εγκατάστασης έχουμε λοιπόν τη δυνατότητα να δούμε, όχι το πόσο λίγες γηγενείς οικογένειες εγκαταστάθηκαν στον συνοικισμό από το 1910 έως το 1944, αλλά το πόσο λίγες από τις οικογένειες που είχαν εγκατασταθεί στον συνοικισμό την περίοδο αυτή παρέμειναν στα παραπήγματά τους έως το 1959, και πόσο πολύ περισσότερες από αυτές που είχαν φτάσει μεταπολεμικά συνέχιζαν να ζουν εκεί. Οποιαδήποτε απόπειρα ερμηνείας προσκρούει στην απουσία στοιχείων για τις οικογένειες που έφυγαν, ενώ η όποια προσπάθεια ανάλυσης των κοινωνικών χαρακτηριστικών όσων γηγενών έμεναν στα παραπήγματα της Δραπετσώνας θα είχε ενδιαφέρον να γίνει συγκριτικά είτε με τους πρόσφυγες παραπηγματούχους του συνοικισμού είτε με τους γηγενείς παραπηγματούχους των υπόλοιπων συνοικισμών. Παρ' όλα αυτά, στον πίνακα 3 αποτυπώνονται ενδεικτικά τα επαγγέλματα των ανδρών αρχηγών των παραπηγματούχων οικογενειών, σε μια απόπειρα

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. Επαγγέλματα των 234 ανδρών αρχηγών των γηγενών παραπηγματούχων οικογενειών

Α. ΕΡΓΑΤΕΣ		Β. ΤΕΧΝΙΤΕΣ		Γ. ΜΙΚΡΕΜΠΟΡΟΙ-ΠΛΑΝΟΔΙΟΙ	
Αμμοκονιαστής	1	Καθρεπτάς	1	Ιχθυοπώλης	2
Αρτεργάτης	2	Λεμβοποιός	1	Κουρεύς	1
Βυρσοδέφης	1	Μάγειρας	1	Κρεοπώλης	3
Ελαιοχρωματιστής	3	Μαρμαράς	1	Λαχειοπώλης	1
Εργάτης	92	Ξυλουργός	3	Μανάβης/ Οπωροπώλης	3
Εργάτης ΟΛΠ	1	Παντοφλάς	1	Μικροπωλητής	2
Ηλεκτρολόγος	1	Ποδηλατάς	1	Οινοπώλης	1
Κτίστης	2	Ράπτης	2	Πλανόδιος	3
Οδοκαθαριστής	1	Σιδηρουργός	1	Πλασιέ	1
Οικοδόμος	6	Τεχνίτης	3	ΣΥΝΟΛΟ	17
Σωφέρ	10	Τορναδόρος	1		
ΣΥΝΟΛΟ	120	Υαλουργός	1		
		Υποδηματοποιός	2		
		Χύτης	1		
		ΣΥΝΟΛΟ	20		
Δ. ΔΙΑΦΟΡΑ		Ε. ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ		ΣΤ. ΕΝΣΤΟΛΟΙ	
Αλιεύς	1	Αστυνομικός υπάλληλος	1	Αρχικελευστής	1
Εισπράκτωρ	4	Δημόσιος υπάλληλος	5	Αστυνομικός	5
Μπουφετζής	1	Ιδιωτικός υπάλληλος	9	Πυροσβέστης	1
Σερβιτόρος	3	Μισθωτός	1	ΣΥΝΟΛΟ	7
Φύλακας	2	Σιδηροδρομικός υπάλληλος	1		
Ναύτης ημέρας	1	Υπάλληλος ΣΕΚ	1	Ανάπηρος	1
Ναυτικός	5	ΣΥΝΟΛΟ	18	Ανεργος	9
ΣΥΝΟΛΟ	17			Συνταξιούχος	25

έστω και δειγματοληπτική να σκιαγραφηθεί η κοινωνική τους θέση.

Ο πίνακας με τα επαγγέλματα των 234 ανδρών αρχηγών των γηγενών οικογενειών επιβεβαιώνει την ταξική διαστρωμάτωση των γηγενών παραπηγματούχων. Η ταξινόμηση των επαγγελμάτων σε 6 κατηγορίες, παρά τις όποιες αστοχίες, αποτυπώνει σε μεγάλο βαθμό το κοινωνικό στίγμα του συννοικισμού.¹⁸ Όπως φαίνεται στον πίνακα, το σύνολο σχεδόν των ανδρών γηγενών παραπηγματούχων της Δραπετσώνας ανήκε στα λαϊκά στρώματα, με τη συντριπτική πλειονότητα να είναι εργάτες και τεχνίτες. Η ύπαρξη της βιομηχανικής ζώνης στο παράκτιο μέτωπο, τα είδη των επιχειρήσεων που λειτουργούσαν στο εσωτερικό του συννοικισμού, και φυσικά το είδος της εγκατάστασης, βρίσκεται σε πλήρη αντιστοιχία με το ποσοστό που συγκεντρώνουν τα λαϊκά στρώματα στον συννοικισμό. Οι ειδικότητες των εργατών και των τεχνιτών είναι σε πλήρη αντιστοιχία με τα είδη των εργοστασίων και των βιοτεχνιών που λειτουργούσαν στην ευρύτερη περιοχή, ενώ πρέπει να τονιστεί ότι ο αριθμός των επαγγελμάτων που σχετίζονταν με το λιμάνι και τη θάλασσα ήταν πολύ μικρός σε σχέση με την εγγύτητα του συννοικισμού με το λιμάνι του Πειραιά.

Στις 234 οικογένειες ο αρχηγός της οικογένειας ήταν άνδρας και μόλις στις 78 ήταν γυναίκα. Στις οικογένειες όπου η αρχηγός ήταν γυναίκα αυτό δεν ήταν απαραίτητα συνδεδεμένο με την απουσία συζύγου (συνήθως λόγω θανάτου). Η επιλογή μιας προσφυγικής οικογένειας να τοποθετήσει αρχηγό τη γηραιότερη γυναίκα πήγαζε από το ποιο μέλος της

18. Στους 234 άνδρες οι οποίοι δήλωσαν το επάγγελμα που ασκούσαν, υπήρχαν και 25 συνταξιούχοι, τους οποίους δεν εντάξαμε σε κανένα κοινωνικο-οικονομικό στρώμα. Όμως τους υπολογίσαμε στον συνολικό αριθμό των 234 ανδρών.

οικογένειας ήταν αυτό που είχε το «ισχυρότερο» δικαίωμα αποκατάστασης. Στις συγκεκριμένες περιπτώσεις αυτό σήμαινε είτε ότι ο σύζυγος δεν ήταν πρόσφυγας είτε ότι η δική του οικογένεια –οι γονείς ή τα μεγαλύτερα αδέρφια του– είχε ήδη αποκατασταθεί, οπότε εκείνος θα εξαιρούνταν από το πρόγραμμα. Στην πραγματικότητα, σύμφωνα με το νομοθετικό πλαίσιο, ο πρόσφυγας αρχηγός της οικογένειας ήταν το κρίσιμο ως προς το δικαίωμα της αποκατάστασης ή μη, ενώ τα μέλη της οικογένειας και τα εισοδήματά τους ήταν αυτά που θα όριζαν το μέγεθος του νέου σπιτιού και τους υπόλοιπους όρους της αποκατάστασης – όπως για παράδειγμα το ύψος του ποσού που θα έπρεπε να καταβάλουν για να αποκτήσουν την κυριότητα του σπιτιού. Στην περίπτωση των γηγενών παραπηγματούχων, δεν υπάρχει προφανής εξήγηση για την επιλογή αυτή της γυναίκας αρχηγού των οικογενειών, ιδίως στις περιπτώσεις που εκείνη δεν εργάζεται, σε αντίθεση με τον σύζυγό της.

Από τα δεδομένα του μητρώου μπορούν να εξαχθούν ορισμένα στοιχεία ακόμη για τις γηγενείς οικογένειες παραπηγματούχων. Πιο συγκεκριμένα, 20 οικογένειες ήταν μεμονωμένες, 214 πυρηνικές και 77 διευρυμένες. Οι μεμονωμένες οικογένειες αποτελούνταν από ένα μόνο μέλος ή από έναν γονέα και ένα παιδί, ενώ οι διευρυμένες οικογένειες συνήθως αποτελούνταν από γονείς που διέμεναν μαζί με τα παντρεμένα παιδιά τους, ή παντρεμένα παιδιά που συνέχιζαν να ζουν μαζί με τους γονείς και τα αδέρφια τους. Η πλειονότητα των πυρηνικών οικογενειών υποδεικνύει ότι οι γηγενείς οικογένειες είχαν πιθανότατα φτάσει στη Δραπετσώνα μόνες τους, χωρίς γονείς, αδέρφια και άλλα συγγενικά τους πρόσωπα. Παράλληλα, το μικρό μέγεθος των παραπηγμάτων μπορεί σε κάποιες περιπτώσεις να αποτελούσε την αιτία του αυξημένου αριθμού των πυρηνικών οικογενειών.

Ο αριθμός των γηγενών οικογενειών που ζούσαν στον Κ.Α.Π.Σ. της Δραπετσώνας, αλλά και συνολικότερα στους αυτοσχέδιους συνοικισμούς των αστικών κέντρων, δεν ήταν αμελητέος. Το γκρέμισμά τους ισοδυναμούσε με οριστική έξωση για τις γηγενείς οικογένειες από τα σπίτια τους, δημιουργώντας ένα νέο κοινωνικό πρόβλημα στον κρατικό μηχανισμό. Στην υπουργική απόφαση του 1961 που συναντήσαμε πρωτύτερα, με τίτλο «Κύρωσις καταρτισθέντων Μητρώων παραπηγματούχων οικογενειών συνοικισμών πόλεων Αθηνών, Πειραιώς και Θεσσαλονίκης», γίνεται σαφές ότι το πρόγραμμα αφορά τους παλαιούς πρόσφυγες, εκείνους δηλαδή του 1922 και της ανταλλαγής των πληθυσμών οι οποίοι, όλες τις προηγούμενες δεκαετίες, δεν είχαν καταφέρει να ενταχθούν σε προγράμματα αποκατάστασης. Για τους γηγενείς παραπηγματούχους θα έπρεπε να υπάρξει ένα διαφορετικό πλαίσιο αποκατάστασης. Το πλαίσιο αυτό δημιουργούσε η ίδρυση του Αυτόνομου Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας (ΑΟΕΚ), με το Νομοθετικό Διάταγμα 2963/ 1954, ως ΝΠΙΔ με έδρα την Αθήνα. Σκοπός του Οργανισμού ήταν η παροχή κατοικίας σε ασφαλισμένους εργαζόμενους και συνταξιούχους, που ήταν έγγαμοι και εθνικών φρονημάτων, όπως σημειωνόταν στο σχετικό ΦΕΚ.¹⁹

Η ίδρυση του ΑΟΕΚ το 1954, τη στιγμή που η κυβέρνηση είχε ήδη ανακοινώσει το σχέδιο απομάκρυνσης των προσφύγων από τα παραπήγματα, δεν ήταν απλά μια ευτυχής σύμπτωση. Επρόκειτο πιθανότατα για προσπάθεια οργάνωσης ενός πιο ενιαίου πλαισίου αποκατάστασης, παρά τα επιμέρους προβλήματα και τις όποιες καθυστερήσεις δημιουργούνταν. Σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να ιδωθεί και η ανακοίνωση που εξέδωσε στις 30 Απριλίου 1960 ο διευθυντής του

19. ΦΕΚ 195Α, 24 Αυγούστου 1954.

Κέντρου Κοινωνικής Πρόνοιας Πειραιώς προς τους «κατέχοντες αυθαίρετως κρατικά οικόπεδα στην περιοχή του Πειραιά και του Πόρου». Σύμφωνα με αυτή, οι καταπατητές πρόσφυγες και γηγενείς είχαν προθεσμία μέχρι τις 31 Δεκεμβρίου 1960 να υποβάλουν αίτηση νομιμοποίησης των οικοπέδων που κατείχαν αυθαίρετα. Όσοι δεν κατέθεταν τη σχετική αίτηση, θα υποχρεώνονταν να εγκαταλείψουν τα οικόπεδα μόλις ολοκληρωνόταν η διαδικασία.²⁰ Η ανακοίνωση αυτή αποτελούσε την πρώτη κοινή αναφορά στην αποκατάσταση προσφύγων και γηγενών.

Λίγες μέρες αργότερα, στις 23 Μαΐου 1960, δημοσιεύτηκε στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* το Βασιλικό Διάταγμα 330 «Περί κωδικοποίησης της περί αποκαταστάσεως των αστών προσφύγων Νομοθεσίας Ν. 2044/52».²¹ Στο διάταγμα αυτό κωδικοποιήθηκαν σε ενιαίο κείμενο μια σειρά από διατάγματα της δεκαετίας του 1950 που σχετίζονταν με την αποκατάσταση των προσφύγων. Με βάση αυτά ορίστηκαν με σαφήνεια οι εν δυνάμει δικαιούχοι στεγαστικής αποκατάστασης, οι προϋποθέσεις και η διαδικασία παραχώρησης κρατικού οικοπέδου ή κατοικίας με παραχωρητήριο ή τίμημα. Προσδιορίστηκε η διαδικασία απομάκρυνσης από τα αυθαίρετα κατειλημμένα κρατικά οικόπεδα και κατοικίες, καθώς και η διαδικασία κατεδάφισης και διοικητικής αποβολής. Οι ενέργειες της κεντρικής εξουσίας αναδείκνυαν την απόφασή της να επιλύσει άμεσα και οριστικά το ζήτημα της προσφυγικής στέγασης. Δεν υπήρχε η ίδια μέριμνα, εκείνη τη στιγμή τουλάχιστον, για τους γηγενείς παραπηγηματούχους.

20. εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 8 Μαΐου 1960. Στην ανακοίνωση υπήρχε η διευκρίνιση ότι οι γηγενείς και οι πρόσφυγες θα συμπλήρωναν διαφορετική αίτηση.

21. ΦΕΚ 69, 23 Μαΐου 1960.

☞ *Το τέλος των παραπηγημάτων*

Το κυβερνητικό σχέδιο αποκατάστασης, με προϋπολογισμό 85.500.000 δρχ. για την ανέγερση των πολυκατοικιών και 14.850.000 δρχ. για το επίδομα ενοικίου, ανακοινώθηκε στις αρχές Ιουλίου του 1960 και προέβλεπε για τη Δραπετσώνα την κατασκευή τετραώροφων πολυκατοικιών, προκειμένου να στεγαστούν 950 οικογένειες –τόσοι υπολογίζονταν οι δικαιούχοι– και να απομακρυνθεί οριστικά το σύνολο των παραπηγημάτων. Η κατεδάφιση των παραπηγημάτων θα ξεκινούσε άμεσα: μέσα στον Αύγουστο, το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας θα κοινοποιούσε την έξωση στους παραπηγηματούχους, με προθεσμία εκκένωσης 45 μέρες και οικονομική ενίσχυση ενός έτους για την ενοικίαση νέου σπιτιού – παρότι το διάστημα από το γκρέμισμα των παραπηγημάτων έως την παράδοση των νεόδμητων διαμερισμάτων θα ήταν μεγαλύτερο. Η δημοσιοποίηση του προγράμματος στεγαστικής αποκατάστασης δεν ικανοποιούσε κανέναν στον συνοικισμό, οι κάτοικοι του οποίου ζητούσαν διανομή οικοπέδων και δάνεια για το σύνολο των κατοίκων.²²

Οι υπάλληλοι του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας επισκέφθηκαν αρκετές φορές τη Δραπετσώνα σε μια προσπάθεια να ενημερώσουν τους πρόσφυγες δικαιούχους για το αυστηρό χρονοδιάγραμμα που είχε καταρτιστεί από το Υπουργείο, ενώ παράλληλα συνιστούσαν σε όλους –πρόσφυγες και γηγενείς– να τακτοποιήσουν τα χαρτιά τους ώστε να πάρουν την αποζημίωση του εκούσιου γκρεμίσματος του σπιτιού τους.

22. Η απεργία των καταστημάτων της Δραπετσώνας στις 11 Αυγούστου 1960 αποτέλεσε την πρώτη αντίδραση των κατοίκων του συνοικισμού. Αναλυτικά για τις αντιδράσεις που ακολούθησαν βλ. Ελένη Κυραμαργίου, *Δραπετσώνα 1922-1967. Ένας Κόσμος στην άκρη του κόσμου*, Αθήνα 2019, σ. 412-425.

Η «Νέα Πολιτεία» ολοκληρώθηκε, με αρκετές αλλαγές στο αρχικό σχέδιο και υποδέχτηκε, αρχές της δεκαετίας του 1970, παλιούς και νέους κατοίκους της Δραπετσώνας. Πηγή: Δημοτικό Αρχείο Δραπετσώνας

Ακόμα και εμείς που δεν είμασταν πρόσφυγες, αν γκρεμίζαμε μόνοι μας το σπίτι μας, θα μας δίναν επιπλέον 500 δραχμές. Δεν ήταν δύσκολο, με ένα σκεπάρνι και τη βοήθεια δύο γειτόνων μπορούσες σε δύο ώρες να έχεις κατεδαφίσει το σπίτι σου, μετά ερχόταν ένα αυτοκίνητο του Δήμου και μάζευε τα ξύλα και τη στέγη. Όμως ήταν δύσκολο να πάρουμε μια τέτοια απόφαση με τη γυναίκα μου. Βλέπαμε ότι και οι γείτονες δεν αποφάσιζαν να φύγουν και είπαμε να περιμένουμε.²³

Ο Παναγιώτης Αντωνιάδης, όπως και η πλειονότητα των κατοίκων, δεν αποφάσιζε να γκρεμίσει το παράπηγμά του.

Το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας ανακοίνωσε στις αρχές Σεπτεμβρίου την παράταση της προθεσμίας υποβολής των δικαιολογητικών για τους παραπηγματούχους της Δραπετσώνας έως τις 30 Σεπτεμβρίου – με εξαίρεση τον Α' τομέα που είχε προθεσμία έως τις 14 Σεπτεμβρίου. Επιπλέον υιοθέτησε τη λύση της προσωρινής εγκατάστασης σε λυόμενα οικήματα των πολυμελών προσφυγικών οικογενειών, λόγω της αδυναμίας τους να νοικιάσουν νέα σπίτια μέχρι το χτίσιμο των πολυκατοικιών.²⁴ Καθώς οι προθεσμίες παρατείνονταν, οι γηγενείς παραπηγματούχοι εκμεταλλεύονταν τις παρατάσεις και παρέμεναν και εκείνοι στα σπίτια τους. Δεν έχουν εντοπιστεί, ωστόσο, στον Τύπο ή σε άλλες πηγές αναφορές για κινητοποιήσεις και παρεμβάσεις των γηγενών, σε αντίθεση με την έντονη κινητικότητα των προσφυγικών συλλόγων.

23. Προφορική συνέντευξη του Παναγιώτη Αντωνιάδη, 5 Οκτωβρίου 2010.

24. Στους προσφυγικούς συνοικισμούς της Αθήνας, οι εξώσεις είχαν ήδη ξεκινήσει, μαζί τους και οι αντιδράσεις των κατοίκων. Ενδεικτικά σταχυολογούμε από τον Τύπο της εποχής για τις αντιδράσεις και τις κινητοποιήσεις των παραπηγματούχων στους Κ.Α.Π.Σ. λυόμενων οικημάτων της Καλλιθέας, Κουντουριώτη-Χαροκόπου, Νέων Σφαγείων και Πολυγώνου· βλ. εφ. *Η Αυγή*, 3 και 6 Σεπτεμβρίου 1960.

Στις 8 Νοεμβρίου 1960, ξεκίνησε η κοινοποίηση των νέων εξώσεων στους παραπηγματούχους της Δραπετσώνας. Η παράταση που είχε δοθεί έληγε στις 11 Νοεμβρίου, και τις αμέσως επόμενες μέρες θα ξεκινούσαν οι κατεδαφίσεις των παραπηγμάτων. Στον συνοικισμό επικρατούσε αναταραχή, σύμφωνα με το ρεπορτάζ της *Αυγής*.²⁵ Το πρωινό της 14ης Νοεμβρίου, τμήμα του συνοικισμού της Δραπετσώνας αποκλείστηκε από 1.000 αστυνομικούς, που είχαν εντολή να προχωρήσουν στην εκκένωση της περιοχής –ακόμα και με τη χρήση βίας– και στο γκρέμισμα των παραπηγμάτων ώστε να αρχίσει η εφαρμογή του κρατικού σχεδίου αποκατάστασης. Στα περισσότερα σπίτια βρίσκονταν εκείνη τη στιγμή οι γυναίκες, τα παιδιά και οι γέροντες, μιας και οι βάρδιες στα εργοστάσια και τους άλλους χώρους δουλειάς είχαν ήδη ξεκινήσει. Μόλις δόθηκε το σύνθημα για την κατεδάφιση, οι αστυνομικές δυνάμεις δεν κατάφεραν να συγκρατήσουν τους παραπηγματούχους, κυρίως τις γυναίκες του συνοικισμού, που όρμησαν εναντίον των αστυνομικών και των μηχανημάτων. Μόλις τέσσερα παραπήγματα πρόλαβαν να γκρεμιστούν, πριν διαταχθεί η αναστολή της κατεδάφισης.

Η «μάχη» εκείνου του πρωινού, με τους γηγενείς και τους πρόσφυγες παραπηγματούχους να βρίσκονται δίπλα-δίπλα ενάντια στις αστυνομικές δυνάμεις, αποτελεί την ηρωικότερη στιγμή του πολύμορφου κινήματος που αναπτύχθηκε το 1960 στις γειτονιές της Δραπετσώνας, ενός κινήματος δυναμικού και αποφασισμένου να μην υποχωρήσει, όχι γιατί ήθελε να συνεχίσει να ζει στα ξύλινα δωμάτια με πισσόχαρτο στη στέγη, χωρίς νερό και με κοινόχρηστα αποχωρητήρια, αλλά γιατί πίστευε ότι μετά από τόσα χρόνια και τόσες στερήσεις δικαιούνταν ένα καλύτερο σπίτι από αυτό που σχεδία-

25. εφ. *Η Αυγή*, 10 Νοεμβρίου 1960.

ζε το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας. Στη Δραπετσώνα, στις 14 Νοεμβρίου του 1960, δεν συγκρούστηκαν δύο διαφορετικά πρότυπα ζωής, δύο διαφορετικές νοοτροπίες, το σπιτάκι με το γεράνι και το διαμέρισμα της πολυκατοικίας. Η «μάχη» δεν δόθηκε από τους πρόσφυγες απέναντι στο διαμέρισμα σε πολυκατοικία που πρόσφερε το κρατικό στεγαστικό πρόγραμμα, αλλά δόθηκε από πρόσφυγες και γηγενείς απέναντι στα κριτήρια και στους διαχωρισμούς που αυτό έθετε.

☞ Το σχέδιο «περί εξαλείψεως της παράγκας» επικράτησε

Η επόμενη μέρα από τη «μάχη της παράγκας» βρήκε τον συνοικισμό και τους κατοίκους του με άλυτα τα προβλήματα και χωρίς να φαίνεται ότι μπορούσε να βρεθεί εναλλακτική λύση.²⁶ Το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας δεν απέσυρε την πρότασή του για το στεγαστικό πρόγραμμα της Δραπετσώνας, αλλά δεν πίεσε περαιτέρω για την υλοποίησή του. Στους υπόλοιπους προσφυγικούς συνοικισμούς της Αθήνας και του Πειραιά συνέχισε την ολοκλήρωση των αντίστοιχων προγραμμάτων του 1960, κάμπτοντας τις αντιδράσεις των κατοίκων τους. Τα επόμενα χρόνια, συμπεριλάμβανε τη Δραπετσώνα με το ίδιο ακριβώς στεγαστικό πρόγραμμα στον

26. Οι λιγοστές οικογένειες που είχαν γκρεμίσει τα παραπήγματά τους και δικαιούνταν αποκατάσταση, έφυγαν από τον συνοικισμό και εγκαταστάθηκαν σε γειτονικούς δήμους, νοικιάζοντας καταλύματα και περιμένοντας την ολοκλήρωση των πρώτων πολυκατοικιών που βρίσκονταν στο βόρειο όριο του συνοικισμού, μακριά από το επίκεντρο των αναταραχών στον ομώνυμο Κ.Α.Π.Σ. Την ίδια στιγμή, το Υπουργείο προχώρησε στην ανέγερση των εννέα πολυκατοικιών στο βόρειο τμήμα του συνοικισμού, ανάμεσα στις οδούς Καπετανίδου, Αριστοτέλους, Ελ. Βενιζέλου και Πόντου, παρά τις αντιδράσεις και τα προβλήματα. Οι πολυκατοικίες ολοκληρώθηκαν στις αρχές του 1965, και η κλήρωση των διαμερισμάτων έγινε στις 4 Μαΐου του 1965. Βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, φάκ. 590 «Δραπετσώνα», υποφάκ. Κ.Ο. Δραπετσώνας.

σχεδιασμό του, αλλά εφόσον οι κάτοικοι του συνοικισμού δεν ανταποκρίνονταν –συνεχίζοντας να διεκδικούν αυτοστέγαση σε οικόπεδα, με κινητοποιήσεις και διαβήματα–, το Υπουργείο «παρέκαμπτε» τη Δραπετσώνα.²⁷

Μετά την επανεκλογή του (Ιούλιος 1964), ο δήμαρχος Μ. Κοσκινάς και το δημοτικό συμβούλιο αποφάσισαν ότι θα έπρεπε οι ίδιοι να ασχοληθούν με την επίλυση του στεγαστικού ζητήματος. Ο Δήμος πράγματι εκπόνησε ένα σχέδιο, που έγινε αποδεκτό από τους κατοίκους και από το Υπουργείο, το οποίο προέβλεπε δύο ειδών κατοικίες για τη στέγαση 2.100 οικογενειών: αυτοστέγαση όλων των «φυσικών προσφύγων» σε οικόπεδα «κανονικά και άρτια», και στέγαση όλων των υπόλοιπων παραπηγματούχων προσφύγων και γηγενών σε τετραώροφες και εξάωροφες πολυκατοικίες. Τα οικόπεδα που θα διανέμονταν θα ήταν 300 και σε κάθε ένα θα χτιζόταν ένα διώροφο οίκημα που θα φιλοξενούσε δύο οικογένειες – μία σε κάθε όροφο– ενώ οι πολυκατοικίες θα είχαν συνολικά 1.500 διαμερίσματα – μονόχωρα, ενός ή δύο υπνοδωματίων. Οι νέες κατοικίες θα δημιουργούνταν εντός του χώρου του Κ.Α.Π.Σ. Παράλληλα θα κατασκευάζονταν καταστήματα και δημοτική αγορά, Δημαρχείο, κέντρο Νεότητας, δημοτικό πάρκο και ένα συγκρότημα σχολείων. Με το γκρέμισμα των παραπηγμάτων, η περιοχή θα ρυμοτομούνταν, θα ανοίγονταν δρόμοι και θα δημιουργούνταν πεζοδρόμια, ενώ ανάμεσα στις πολυκατοικίες θα υπήρχαν ελεύθεροι χώροι με πράσινο.²⁸

Η πρόταση της δημοτικής αρχής αποτελούσε μια συμβιβαστική λύση και για τις δύο αντίπαλες πλευρές –τους κα-

27. Δημοτικό Αρχείο Δραπετσώνας (ΔΑΔ), ΑΙ/φ7 «Αλληλογραφία Δημάρχου 1960-1962».

28. ΔΑΔ, ΑΙ/φ29, «Φάκελλος αποφάσεων Δημάρχου Μαρίνου Κοσκινά».

τοίχους της Δραπετσώνας και το Υπουργείο– σε μια περίοδο που και οι δύο έμοιαζαν διατεθειμένοι να συμβιβαστούν. Η επιβολή της δικτατορίας της 21ης Απριλίου πάγωσε προσωρινά το έργο, παρότι μικρό τμήμα των παραπηγμάτων είχε ήδη γκρεμιστεί και οι ιδιοκτήτες τους είχαν εγκατασταθεί σε νοικιασμένα σπίτια στους γειτονικούς δήμους. Η «επαναστατική κυβέρνηση» προχώρησε στην επανέναρξη του στεγαστικού προγράμματος, το οποίο μετονόμασε σε πρόγραμμα «περί εξαλείψεως της παράγκας». Μέχρι τις αρχές του 1973 είχε ολοκληρωθεί το μεγαλύτερο μέρος του προγράμματος, που περιλάμβανε 300 μονοκατοικίες, 1.859 κατοικίες στις πολυκατοικίες του Υπουργείου και 101 συνολικά καταστήματα. Ο τελικός αριθμός των πολυκατοικιών ξεπέρασε τον αρχικό σχεδιασμό του 1965.²⁹

29. Τελικά κατασκευάστηκαν περισσότερες και ψηλότερες πολυκατοικίες, καθώς εντάχθηκαν στον νέο ΓΟΚ του 1973. Βλ. Αλέκα Γερόλυμπου, «Ο ΓΟΚ και η νεοελληνική πόλη (1920-1985). Από τη συνολική πολεοδομική αντίληψη στη ρύθμιση της ιδιωτικής κερδοσκοπίας», Πρακτικά Η πολεοδομία στην Ελλάδα, ό.π., σ. 151-165.